

Hasznos Andrea (1976) az ELTE BTK Egyiptológia Doktori Programjának hallgatója. Tudományos munkatársként görög nyelvet tanít az Apor Vilmos Katolikus Főiskolán. Kutatási területe a kopt nyelv és irodalom, valamint az epigráfia. Az *Istenek, szentek, démonok Egyiptomban* című kötet egyik fordítója (Budapest, 2003).

Hasznos Andrea

A *kopt* szó a görög *aigüptiosz*, azaz ‘egyiptomi’ kifejezésből származik, annak lerövidült alakja, amelyet ebben a formában az arabok kezdtek el használni az egyiptomiakra, miután meghódították Egyiptomot (641). Az *aigüptiosz* szót a fáraók korát követően, Nagy Sándor hódítása (Kr. e. 332) után használták Egyiptomban az őslakosokra, megkülönböztetendő őket a görögöktől. Ettől kezdve ugyanis az egyiptomiak és a görögök több évszázados egymás mellett élése következtében kétnyelvűség jellemezte az országot: mind az egyiptomi, mind a görög hivatalos és használt nyelv volt. A kifejezés ilyen értelemben először is földrajzi, másodsorban pedig etnikai jelentéssel bírt. Később az arabok ‘kopt’ szava kibővült vallási jelentéssel is, hiszen az ország lakossága a 7. században már lényegében teljes egészében keresztény volt, szemben a muszlim arab hódítókkal.

A kopt nyelv az (ó)egyiptomi nyelv utolsó fázisa, amely a sémi-hámi (afroázsiai) nyelvek egyik önálló ágát képezi, és mint ilyen, rokonságban áll a sémi illetve az Afrika különböző részein beszélt berber, kúsita, omói és valószínűleg a csádi nyelvekkel. A kopt nyelvet – elszakadva az óegyiptomi nyelv és írás tradíciójától – a görög ábécé betűit átvéve, a magánhangzókat és a mássalhangzókat egyaránt leírva, betűírással jelenítették meg. Az első ókopt nyelvemlékek a Kr. u. 2. századból származnak. A 3. századtól beszélhetünk kopt nyelvről, amely azonban az arab hódítás után egyre inkább háttérbe szorult, majd az arab nyelv általánossá válása következtében a 16. századra teljes mértékben eltűnt a mindennapi használatból, holt nyelvvé vált, és csupán a kopt egyház liturgikus nyelvében őrződött meg. A 3. századtól azonban gazdag írásos anyag áll rendelkezésünkre a kopt nyelv – illetve különböző dialektusai – és irodalom tanulmányozására.

Az egyiptomi nyelv több mint négyezer éves története folyamán természetesen folyamatosan fejlődött és változott a nyelv minden területén (szókincs, mondat, igerendszer), amit a rendelkezésünkre álló gazdag írásos anyag alapján nyomon követhetünk. Holt nyelvről lévén szó, csak az írott nyelv vizsgálatára szorítkozhatunk. Az írott nyelvre azonban természeténél fogva állandóságra, a meglévő szabályok követésére való törekvés jellemző, szemben a beszélt nyelvvel, amely dinamikus fejlődik és állandóan változik, aminek következtében egyre nő a kettő közötti távolság. Ez előbb-utóbb az írott nyelv hirtelen megváltozásához vezet, mivel ezt időről időre a beszélt nyelv normáihoz igazítják, hol kisebb, hol nagyobb mértékben. Világosan látszik, hogy az írott egyiptomi nyelv története nem folytonos, abban az értelemben, hogy a szövegek tükrében az egyiptomi nyelv különböző szakaszait lehet megkülönböztetni. A pontosan látható változások ugrásszerűen következnek be, és úgy tűnik, hogy mindig egybeesnek valamiféle történelmi fordulóponttal. Maga a nyelv azonban nyilván nem ugrásszerűen változott, a számunkra így megjelenő változások részben éppen a beszélt és az írott nyelv összehangolásának eredményei. Lássuk a különböző nyelvfázisokat és az azokat elválasztó cezúrákat.

Az óegyiptomi nyelv kopt előtti szakaszaiban képszerű jeleket (hieroglifa) ábrázoló mássalhangzóírást használtak, magánhangzókat tehát nem jelenítettek meg írásban. E korokon belül három különböző írásforma létezett: a hieroglif (leginkább templomokon és egyéb látványos felületeken; ennek egyszerűsített, „folyóírás-szerű” változata a kurzív hieroglif), a hieratikus (a hieroglifák kevésbé kidolgozott, egyszerűbb változata, amelyet papiruszokon és osztrakonokon, azaz felírtos cseréptöredékeken látunk, és amelyet a mindennapokban használtak) és a démotikus, amely szinte a felismerhetetlenségig egyszerűsíti a hieroglifákat, és nemcsak írásmódot, de újabb nyelvfázist is jelent. Ezért, míg az előbbi kettő ugyanazon nyelv különböző írásformáinak tekinthető, addig az utóbbit démotikus *nyelvnek* szokás nevezni. Annak ellenére, hogy a piramisszövegektől a koptig egyetlen óegyiptomi nyelvről van szó, érdemes különböző szakaszokat elkülöníteni a nyelvben, hogy a változások és bekövetkezésük módja jobban követhető legyen. Az egyiptomi nyelv szakaszai a következők:

1. Óegyiptomi, amelyet az Óbirodalomból (Kr. e. 2635–2155) származó nyelvemlékek (pl. piramisszövegek) képviselnek.
2. Klasszikus egyiptomi, amelyet a Középbiradalomban (Kr. e. 2040–1785), a második átmeneti korban (Kr. e. 1785–1552) és az Újbirodalom (Kr. e. 1552–1070) első felében (XVIII. dinasztia, Kr. e. 1552–1306) használtak. Ezt a nyelvet egészen a római korig alkalmazták a történelmi és vallásos feliratok nyelveként, valamint ez volt a kopt előtti szépirodalom, vallásos és tudományos irodalom nyelve, holott már nem ezt beszélték.
3. Az Újbirodalom második felétől kezdve, elsősorban a hieratikus papiruszokon és osztrakonokon található szövegeken követhetjük nyomon az újegyiptomi vagy késő-egyiptomi nyelvet, amelyet a Későkor (Kr. e. 1070–525) használtak. Ennek alapja a beszélt köznyelv, amelynek hivatalos nyelvvé válása az Amarna-reform „nyelvújításához” kapcsolódik. A vallást, a művészetet és a nyelvet is érintő újítás a XVIII. dinasztia tizedik uralkodójához, IV. Amenhotephez kapcsolódik, aki hatodik uralkodási évétől az Ehnaton nevet vette fel. Az uralkodó szakított a hagyományos egyiptomi vallással, és egyetlen isten, Aton dicsőségét hirdette. Ennek megfelelően uralkodásának székhelyét is elköltöztette Thébából (‘Amon isten városa’), és új fővárost alapított Ahet-Aton (‘Aton Fényhegye’) néven, a mai el-Amarna területén. – Az újegyiptomi tehát a mindennapok hivatalos nyelve lett, amelyet elsősorban a levelek és szerződések megírásához használtak, de irodalmi művek (*A két fivér története, Hórusz és Széth, Az Igazság és a Hazugság, Wenamon utazása* stb.) is íródtak ezen a nyelven a késői Újbirodalomban.
4. A démotikus a XXVI. dinasztia idején (Kr. e. 7. század) jelenik meg, és mintegy ezer éven át használják – az utolsó démotikus felírt Kr. u. 452-ből származik, de a Kr. u. 2. századtól már fokozatosan kiszorítja a görög

és a kopt. A démotikus csak korlátozott továbbfejlődése az újegyiptominak, mert ez egy mesterséges hivatalos nyelv volt, amely az idő előrehaladtával egyre inkább megcsontosodott formulákat alkalmazó írott nyelvvé vált, mind nagyobb távolságra a beszélt köznyelvtől. Az ebből az időszakból származó beszélt nyelvet nem ismerjük, de azok a vonások, amelyek a démotikust az újegyiptomitól elválasztják, minden bizonnyal a beszélt nyelv hatását mutatják.

5. Az egyiptomi nyelv utolsó fázisa a Kr. u. 3. századtól, amely szintén sok újdonságot hoz az egyiptomi nyelvfejlődésben, a kopt.

A nyelvfázisok közötti cezúrák tehát történelmi korszakváltásokkal estek egybe; így az óegyiptominak az Óbirodalom bukásával lett vége, az ezt követő középegyiptomit (klasszikus egyiptomi) az Amarna-reformmal beköszöntő újegyiptomi váltotta fel, amelyből a démotikus a Szaiszi-korban alakult ki, végül a kereszténységgel született meg a kopt. Ugyanakkor – ahogy Hintze rámutat – ha a nyelvet a kifejezőeszközök rendszerének, a nyelv változását pedig ezen rendszer változásának tekintjük, felmerül annak lehetősége, hogy a nyelv változását alapvető, rendszerfüggő elvekre vezessük vissza. Így a nyelvtörténet különböző jelenségeit nem önmagukban, hanem ezen rendszer szempontjából kell vizsgálni. Ebből kiindulva feltehetjük, hogy az egyiptomi nyelv fejlődése is egy alapvető rendszer-átalakuláson nyugszik. Ennek a rendszer-átalakulásnak a legszembeütőbb eredményei, illetve a rendszerfüggő elvek, amelyek a változásokat előidézik, az újegyiptomi szakaszban válnak egyértelművé; ez a szakasz hozta a legnagyobb fordulatot a mondattan és az igerendszer tekintetében, ezután a démotikus és a kopt már nem mutat fel döntően újat ezen a téren. Az átalakulás tendenciái részben már a korábbi nyelvfázisokban is megfigyelhetők, részben csak a démotikusban teljesednek ki. Ennek a nyelvfejlődésnek két fő elve a konverzió és az analitikus tendencia. A konverzió olyan értelemben jelent átalakulást, hogy míg a nyelv korábbi szakaszaiban a grammatikai jelek a jelentéshordozó mögött álltak (erre jó példa egy ragozott igealak, ahol első az ige, második az alany, akár szuffixum, akár főnév formájában), az újegyiptomiban ez az irány megváltozik, és a grammatikai jel a jelentéshordozó elé kerül. A határozott *névelő* megjelenése, amely a főnév nemét és számát mutatja, ennek egy remek példája, hiszen az újegyiptomi előtt a főneveknek *végződésük* volt, amely a nemet és a számot jelezte, és nem volt határozott névelő.

Az analitikus tendencia abban mutatkozik meg, hogy a régi *sdm.f*-konjugáció – itt *sdm* az ige, *f* az egyes szám harmadik személyű szuffixum – helyett körülírás, a ‘csinál’/‘van’ segédigei megjelenése lesz jellemző, amelynek eredményeként – összhangban a konverzióval – a konjugációs bázis és az alany az ige elé kerül (*sdm.f* egyébként azt jelenti: ‘ő hall’, az egyiptológiában hagyományosan ezen az igrén szokták a különböző konjugációs formákat bemutatni). Ez vezet végül a kopt nyelvben megtalálható igei prefí-

xumok rendszeréhez. Jelen írás keretei sajnos nem engedik meg ennek az izgalmas jelenségnek alaposabb bemutatását, de álljon itt egy egyszerű példa az analitikus jelleg kifejlődésére (az összehasonlításhoz nagy segítséget nyújtanak azok a szövegek, amelyek léteznek ó- vagy klasszikus egyiptomiul, majd lefordították őket újegyiptomira illetve démotikusra). A ‘széparcú’ jelzöt, amely a klasszikus egyiptomiban még egyszerű szóösszetétel volt (szép+arc), később már négy szóval, vonatkozó mellékmondatlal fejezték ki: ‘ő, akinek szép az arca’. A kopt nyelv ebből a szempontból teljesen beilleszkedik az egyiptomi nyelvfejlődésbe, és végtelenen analitikus jellegével ennek a tendenciának a kiteljesedését jelenti. Az igerendszer és a mondatgyökeres megváltozása tehát nem a kopt nyelv fázisban kezdődik meg; ugyanakkor ez az első (és egyetlen) szakasza az egyiptomi nyelvnek, amely egy új ábécét átvéve a magán- és mássalhangzókat egyaránt megjeleníti. Írástörténetileg forradalmi újítás az egyiptomi nyelvben a magánhangzók leírása, hiszen a nyelv története folyamán először van megfelelés a kiejtett szavak és azok írásos megjelenése között. Szintén a kopt nyelv az a korszaka az egyiptomi nyelvnek, amely különböző dialektusokat mutat; a hat nagy dialektus a sahidai, bohairi, fajjúmi, akhmimi, lykopolisi (vagy szubakhmimi) és a közép-egyiptomi. Ezek a területi változatok nyilván nem a kopt időszakban jelentek meg a nyelvben, az egymástól elsősorban hangtani és szókincsbeli jellemzőkben eltérő dialektusok már korábban is léteztek, csak a magánhangzós jelek hiányában az írott szövegekből nem derül ki a különböző szövegek azonos szavainak különböző vokalizációja.

Az írás gyökeres változásán kívül a kopt nyelv azt az újrást hozza, hogy ismét a valódi beszélt köznyelvet írják le, ahogyan ez az újegyiptomi nyelv fázisban történt. Az újegyiptomit a hivatalos iratokban a Kr. e. 7. századtól felváltotta a démotikus nyelv, amely valójában nagyon is elszakadt az ekkor beszélt nyelvtől; a vallásos-történelmi témájú szövegek és feliratok pedig részben még a klasszikus nyelvet és annak formuláit használták a római korig. Ez utóbbi évszázados változatlansága miatt biztosan nem a beszélt nyelvet reprezentálta, így a Kr. e. 7. század és a Kr. u. 3. század közötti beszélt köznyelv ismeretlen a számunkra, egészen a kopt megjelenéséig.

A Kr. u. 3. században megszülető kopt nyelv természetesen azt a köznyelvet írja le és teszi irodalmi nyelvvé, amelyet már jó néhány évszázada beszéltek Egyiptomban, és amelynek fejlődésére és végső megjelenési formájára (és itt nem csak a görög ábécé átvételére kell gondolni) igen nagy hatással volt a Kr. e. 4. századtól, Alexandrosz Egyiptomba érkezésétől az országban kialakult kétnyelvűség. A kopt nyelvet nem lehet a görög nyelvvel való szoros viszony figyelembevétele nélkül vizsgálni, hiszen az egyiptomi és a görög nyelv a Kr. e. 4. – Kr. u. 7. századot átfogó időszakban szoros kapcsolatban és kölcsönhatásban létezett egymás mellett a hivatalos és a mindennapi élet szintjén egyaránt. Amikor az egyiptomi nyelv eme utolsó fázisa

leírva láthatóvá válik, megdöbbentő a görög jövevényszavak mennyisége a szövegekben, főleg a démotikus iratok ismeretében, amelyek tanúsága szerint a hivatalos nyelv szókészlete nagymértékben független maradt a görög befolyástól. Vannak a démotikusban is görög jövevényszavak, de ezek egyértelműen az adminisztráció és a hadsereg fogalomkörébe tartoznak, ami nem meglepő, hiszen a démotikus iratok ezekben a hivatalokban íródtak, ahol görög és egyiptomi hivatalnokok dolgoztak együtt. A démotikus azonban, mint láttuk, semmit sem árul el az ekkor beszélt köznyelvről; a démotikus görög nyelvvel szembeni zártsága azonban nem jelenti azt, hogy ne lett volna a Ptolemaiosz-kortól kezdve élénk kommunikáció az egyiptomi és a görög nyelv között. Ezt az aktív viszonyt bizonyítja a kopt nyelv, amelyben az élet minden területén megjelennek a görög jövevényszavak (a becslések szerint a kopt szókincs egyötöde görög eredetű szó).

Egyrészt tudjuk, hogy a kopt nyelv a beszélt köznyelv irodalmi és írott nyelvvé válásából született, másrészt tudjuk, hogy eleinte túlnyomórészt görög szövegek fordítására, elsősorban a Biblia lefordítására használták. Éppen ezen két tény (ti. a beszélt köznyelv kapcsolata a görög nyelvvel és a rengeteg fordítás) veti fel azt a kérdést, hogy a kopt nyelvben lévő görög szavak mikor, miért és milyen módon kerültek a nyelvbe. Ez a rendkívül intenzív fordítói tevékenység ugyanis rögtön akkor indult el, amikor kopt irodalmi nyelv még nem létezett, a fordítók tehát szabadon eldönthették, hogy mindent egyiptomira ültetnek-e át, vagy görög kifejezéseket alkalmaznak, s így saját maguk alakíthatják ki a kopt irodalmi nyelv normáit. Az első egyiptomi fordítók arra törekedtek, hogy mindent lefordítsanak koptra, kivéve azokat a kifejezéseket, amelyeknek nem volt egyiptomi megfelelőjük (bár ilyenkor éltek azzal a lehetőséggel is, hogy egyiptomi szó jelentésmezejének megváltoztatásával „kreáltak” egyiptomi megfelelőt). A későbbiekben ez a törekvés eltűnni látszik; bizonyára attól tartottak – jogosan –, hogy nem sikerül pontos megfelelőt találni egy-egy nehezen megfogható, esetleg vallási tartalmú kifejezésre, és inkább átvették a kritikus görög szót, amely így jövevényszóként bekerült az egyiptomi nyelvbe. Ez a tény arra enged következtetni, hogy a fordítások által „özönlöttek el” a görög szavak a kopt nyelvet. Ez részben igaz is, ám közel sem csak abban a témakörben található görög eredetű szavak, amelyek a lefordított, leginkább vallásos témájú szövegekkel összefüggnek, hanem az élet minden területéről – ez pedig csak a két nyelv évszázados együttélésének következménye lehet.

A jövevényszavak kopt nyelvbe kerülésének tehát két fázisát és fajtáját különböztethetjük meg: (1) a kétnyelvű helyzet okozta természetes szóátvételt, és (2) a fordításokra jellemző szóátvételt, mely utóbbi esetében az átvett szavak egy nyelvileg jól előkészített talajra hullottak. A kettő között nyilvánvalóan lehettek átfedések, például a kereszténység *terminus technicusai* kapcsán; ezek a kifejezések az új vallási jelenséggel együtt terjedtek a görög nyelv által már

egyébként is áthatott egyiptomi köztudatban. Hasonló ez ahhoz a gyakori, napjainkban is jól ismert jelenséghez, amikor kereskedelmi kapcsolat révén kerül egy árucikk külföldre, ahol azt idegen nevével együtt veszik át, és nem feltétlenül keresnek hazai szót a jelölésére. Másrészt a fordítók is elősegítették ezen új fogalmak görög megnevezéseinek átvételét. Arra is rengeteg példa akad, hogy egyazon fogalmat hol görög, hol kopt szóval fejeznek ki. A motiváció a szóátvételt tehát korántsem csak az volt, hogy a fordítók nem tudták az adott jelentést tökéletesen visszaadni a saját szavukkal, hiszen a fent említett mindkét fajta szóátvétel folyamán nyilván egy sor olyan szó is a kopt szókincs részévé vált, amelyekre volt egyiptomi megfelelő is, és a két szó egymás mellett létezett tovább. A görög szavak átvételének okai, módjai illetve ennek a problémának átfogó szemantikai szempontú vizsgálata még várat magára.

A görög szavak átvételéhez szorosan kapcsolódó izgalmas kérdés az, hogy valójában mennyire is értett vagy beszélt az egyiptomi lakosság a Kr. u. 3. század körül görögül. Az egyiptomi fordítók nyilván csak abban az esetben tehették meg, hogy ilyen nagy számban használjanak görög szavakat például az Újszövetség-fordításokban, ha a közönség, amelynek készült, megértette a görög kifejezésekkel teletűzdelt fordítást. Ez a közönség pedig éppen az egyszerűbb, kevésbé művelt réteg volt: a hellénizált zsidó diaszpórából kiindulva ugyanis ebben a körben terjedt a leggyorsabban a kereszténység. Ahogy a hellénizált központoktól egyre távolabbra is eljutott az új hit, egyre kevésbé lehetett elvárni, hogy akár a papok, akár a gyülekezet megértse és folyamatosan olvassa a görög nyelvű Újszövetséget, ezért volt szükség annak egyiptomi fordítására. Ilyen szintű görög nyelvtudás tehát nem volt jellemző a lakosság nagy részére, ám ez a közönség, úgy tűnik, birtokában volt egy olyan szintű görög nyelvismeretnek, hogy a köznyelvben már meghonosodott görög szavakon kívül azokat is megértse, amelyek a fordítások útján és az új hit, a kereszténység megjelenésével váltak a kopt nyelv részévé.

Bármely két nyelv érintkezése esetén megfigyelhető, hogy először is a nyelvek szókincsében történhet változás – esetleg mindkét nyelvben, vagy csak az egyikében –,

hiszen ehhez nem kell hosszú és túl mély érintkezésnek bekövetkeznie, ez a legfelületesebb érintkezés, például kereskedelmi kapcsolat folytán is kialakulhat. A nyelvi érintkezés legszorosabb formája az, amikor két (vagy több) különböző nyelvű nép tartósan együtt él, így kétnyelvű közösséget hozva létre; ilyen esetben már nemcsak a szótári egységek tekintetében lehetnek hatással egymásra, hanem komolyabb hangtani és mondattani változások is bekövetkezhetnek valamelyik, vagy mindkét nyelvben. A kopt nyelv esetében is részben megfigyelhetők, részben gyaníthatók mondattani változások is a görög nyelv hatására, de a téma részletes és pontos vizsgálata még várat magára, így nem látható még bizonyosan, hogy a nyelv mely területein milyen fokú befolyásolás történt. További kérdés az is, hogy a fordított kopt irodalom és az eredeti kopt irodalom között van-e különbség a görög nyelv hatásának mértéke tekintetében.

A 'kopt irodalom' fogalma alatt a koptra fordított (nagy részt görögből) és az eredetileg koptul írott irodalmat értjük. Nem mindig könnyű azonban eldönteni, hogy egy adott szöveg eredetileg koptul íródott-e vagy fordítás, a nyelvi kritériumok ugyanis még hiányoznak ennek meghatározására; éppen emiatt lenne fontos a fordított és eredeti kopt irodalom nyelvezetének pontos feltérképezése. Biztosan a fordított irodalom körébe tartoznak az Ó- és Újszövetség könyvei, az apokrifek, az apostoli atyák és egyházatyák művei, valamint a gnosztikus írások. Míg az első Újszövetség-fordítások valószínűleg még a 3. században készültek, addig az eredeti kopt irodalom kialakulása a 4–5. századra, Pakhóm és Senute tevékenységének idejére tehető. Az eredeti kopt irodalomhoz azokat a műveket soroljuk, amelyek esetében történelmi adatok igazolják vagy valószínűsítik azt, hogy az írás kopt nyelven született (például a szerző nem tudott görögül). Ilyenek a szerzetesi írások, főleg levelek (Antal, Pakhóm, Horsiese, Senute) és Pakhóm – avagy, görögös alakjában, Pakhómiosz – regulájának töredékei, az alexandriai pátriárkák (Péter, Athanasius, Timóteus, Theophilus, Cirill, Theodosius) írásai, bár ez utóbbiak esetében erősen kérdéses, hogy eredetileg koptul születtek-e.

IRODALOM

- Bynon, Th., *Történeti nyelvészet*, Budapest, 1997. – Nagyon fontos munka, amely a kétnyelvűségről és a nyelvek találkozásának lehetséges következményeiről is kimerítő leírást ad.
- Clarysse, W., „Greek Loan-words in Demotic”: *Aspects of Demotic Lexicography*, Leuven, 1987. – A démotikus és a kopt nyelv görög jövevényszavai közötti különbségek leírásánál erre a munkára támaszkodtam.
- Gaselee, St., „Greek Words in Coptic”: *Byzantinische Zeitschrift* 30 (1929–30) – A kopt fordításokról illetve a görög szavak átvételének lehetséges motivációiról ír a szerző.
- Hasznos A., *A görög és a kopt nyelv viszonya*. Szakdolgozat, ELTE Egyiptológia Tanszék, 2000. – Bevezető jellegű munka a két nyelv egymás mellett élésének bemutatására; a szakdolgozat célja a görög és a kopt nyelv viszonyával, a görög nyelv hatásaival kapcsolatos alapvető kérdések felvetése és néhány görög nyelvi hatás felvázolása (a fonetika-fonológia, a szóátvétel és a mondattan területéről) a *Szent Antal életrajz* kopt és görög szövege alapján.
- Hintze, F., „Die Haupttendenzen der ägyptischen Sprachentwicklung”: *Zeitschrift für Phonetik und Allgemeine Sprachwissenschaft* 1 (1947) 85–107. – Az egyiptomi nyelv újegyiptomiban nyilvánvalóvá váló két fejlődési tendenciáját, a konverziót és az analitikus tendenciát tárgyalja; alapvetően erre a cikkre támaszkodom a jelenség bemutatásánál.
- Iványi T., „Sémi nyelvek”: Fodor I. (főszerk.), *A világ nyelvei*, Akadémiai Kiadó, 1999, 1235–1242. – A sémi nyelvek felosztását, történetét és írásrendszerét tárgyalja a szerző ebben a szócikkben.
- Kákosy L., *Ré fiai*, Budapest, 1993. – Egyiptom történelmét tárgyalja Alexandrosz hódításáig. Az Amarna-reform magyarázatánál támaszkodtam erre a műre.
- P. Nagel, „Einwirkung des Griechischen auf die koptische Literatursprache”: F. Altheim–R. Stiehl, *Christentum am Roten Meer*, Walter de Gruyter, 1971, 327–355: A szerző rövid összefoglalást ad az egyiptomi nyelvben hosszú története során végbement alapvető átalakulásokról, ezek eredményéről az utolsó nyelvfázis, a kopt tükrében, majd áttér a görög nyelv koptra tett hatásaira. Ez az egyik első írás, amely nem csupán a görög jövevényszavakat tekintti át, hanem a szintaktikai hatások kérdését is vizsgálja.
- Smith, M., „Coptic Literature, 337–425”: A. Cameron (szerk.), *The Cambridge Ancient History* XIII, Cambridge University Press, 1998, 720–735. – A munka a 337–425 közötti időszak kopt irodalmát tárgyalja, hat kategóriába sorolva az alapvetően „funkcionális” (vallási célzatosságú) kopt irodalmat: mágikus szövegek, a Biblia és apokrif szövegek, patrisztikus és homiletikus irodalom, szerzetesi irodalom, a Nag Hammadi könyvtár, a manicheus szövegek.
- Takács G., „Egyiptomi nyelv”: Fodor I. (főszerk.), *A világ nyelvei*, 1999 (315–324.) – Nagyon alapos áttekintést ad az egyiptomi nyelvről, annak afro-ázsiai nyelvek közötti elhelyezéséről. Alapvetően erre a munkára támaszkodtam az egyiptomi nyelv korszakolásánál.
- Vööbus, A., *Early Versions of the New Testament*, Stockholm, 1954. – A Újszövetség első fordításairól ír a szerző, s eközben a 3–4. századi egyiptomi lakosság görög tudásáról, az ország egyes területei közötti különbségekről vet fel érdekes kérdéseket.

TOVÁBBI IRODALOM

- Du Bourguet, P., „Copt”: A. S. Atiya (szerk.), *The Coptic Encyclopedia* Vol. 2., Macmillan Publishing Company, 1991.
- Krause, M., „Koptische Literatur”: *Lexikon der Ägyptologie* 3., Wiesbaden, , 694–728.
- Luft U., *A démotikus nyelv. Bevezetés az I. évezred második felében használt egyiptomi írásba és nyelvbe*, Budapest, 1983.
- Meinardus, O. F. A., *Two Thousand Years of Coptic Christianity*, Cairo, 1999.
- Orlandi, T., „Coptic Literature”: Pearson, B. A.–Goehring, J. E. (szerk.), *The Roots of Egyptian Christianity. Studies in Antiquity and Christianity*, Philadelphia, 1986.
- Rubenson, S., „The Letters of Saint Antony. Monasticism and the Making of a Saint”: *Studies in Antiquity and Christianity*, Fortress Press, 1995.
- Senute élete*: Luft U. (szerk.), *Istenek, szentek, démonok Egyiptomban*, Budapest, 2003.
- Szent Antal Élete*: Vanyó L., *A III–IV. század szentjei*, Budapest, 1999.
- Till, W. C., „Coptic and its Value”: *Bulletin of the John Rylands Library* 40, No.1, 1957.